

Стоянка Кендерова (София, България)

**ОСМАНСКИТЕ АРХИВИ (XV–XX век)
И ЗНАЧЕНИЕТО ИМ
ЗА БЪЛГАРСКАТА ОНОМАСТИКА**

През периода от края на XIV до последната четвърт на XX век българските земи или част от тях се намират в границите на Османската империя. Най-важните извори за нашата история от това време са именно официалните документи на османотурски език, които по количество и тематичен обхват превъзхождат домашните. Приема се, че в нашата страна, и по-точно в Националната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” (НБКМ) в София, се съхранява третият по големина османски архив в света (след Истанбул и Кайро, където обаче документите се отнасят предимно за Египет, като много важна провинция в империята). Османските архиви са били и са обект на много и различни в тематично отношение проучвания от страна на български и чуждестранни учени. Разглеждат се въпроси относно стопанската и политическата история, етно-демографските процеси, данъчната политика, националноосвободителното движение, борбата за самостоятелна българска църква, културно-просветните движения, религиозната история и много други. Прежеждани са едни от най-важните и значими за нашата история регистри (*дефтери*)¹, единични документи, както и части от кадийските входящо-изходящи дневници или *сиджли*². Най-сериозните изследвания са съпроводени от показалци на личните и географските имена, които от своя страна предоставят обилен материал за българската топонимия и ономастика и доказват значимостта на тези извори в това отношение.

В настоящата разработка ще се опитам да представя османските архиви в две основни групи (**регистри и единични документи**) и да наблегна на информацията, която предоставят за редица ономастични изследвания. На втори план ще отбележа някои от най-често срещаните начини на представяне на българските имена в тях. Ще направя също така предложение за по-нататъшното им научно използване и създаване на базаданни, което да доведе до по-обективно отразяване на формите, предложени в самите извори.

На първо място ще се спра на различните видове регистри или *дефтери*. Някои от най-важните за българската история, съхранявани у нас, са преведени и публикувани в поредицата “Турски извори за българската история”. Възможността за работа в архивите на Република Турция и контактите, почиващи на взаимен обмен на кадри документи между Османския архив в Истанбул и Агенция “Архиви” и НБКМ, осъществявани вече 20 години, позволиха кръгът на изследваните извори значително да се разшири, а това, безспорно, е плюс и за българската ономастика.

По характер и съдържание **османските регистри** се делят на две основни групи:

I. Регистри, в които всички документи на органите на управление са преписвани изцяло, предавани са в резюме или само са отбелязвани в хронологичен ред:

1. “*Наме-и хумаюн дефтерлери*” – регистри за султански писмени актове. Тук са вписвани изцяло документите, които султанската канцелария изпраща до чужди държавни глави: международни договори, спогодби, ратификационни договори.

2. “*Мюхимме дефтерлери*” – регистри или книги за важни документи. Съдържат пълни преписи на султански документи (*фермани, берати, заповеди*) по важни въпроси на османската държава от всякакъв характер.

3. “*Куюдат дефтерлери*” – дневници за регистрация. Тук се вписва в резюме или изцяло съдържанието на изпратени или получени документи.

4. “Рузнамдже” дефтери – дневници, в които са вписвани документите по раздаване на ленните владения (*тимари, зеамети и хасове*).

5. “Сиджилли” – входящо-изходящи дневници, регистри, в които ся записвани всички решения на *кадията*, а също така и преписи от всички документи, които върховното управление в столицата му изпраща (*фермани, берати* и др.). Водят се по години, като започват от момента на постъпване на служба на всеки нов *кадия*.

Сиджилите съдържат най-вече *кадийски* документи за покупко-продажби на недвижими имоти. В тези случаи се посочват имената на лицата, явили се в *шериятския* съд, или на техни пълномощници. Отражено е и името на *махалата* или на местността, в която е разположен имотът. В края на документа се дават и имената на свидетелите. При положение, че става въпрос за покупко-продажба между християни или между християни и мюсюлмани, или пък за изплащане на паричен дълг, между свидетелите се срещат и имена на други християни.

Друг вид документи, които също са от най-често присъстващите в *сиджилите*, са наследствените описи, които отразяват цялото имущество на покойника. Тук неговото име, името на селището, в което е роден или живял, винаги се придружава и от наименованието на *махалата*. В други документи, които откриваме в *сиджилите*, са фиксирани имена на джамии, църкви, пазари, училища и други топоси.

II. Регистри, в които са отразявани всички данни с политически, стопански, финансов и военен характер, необходими на съответните органи за изпълнение на техните функции. Те могат да бъдат обединени в три подгрупи:

1. Регистри на земите и населението. Тук спадат:

а) “*Тимар ве зеамет дефтерлери*” – описи на ленните владения (*тимари, зеамети и хасове*). Описите се извършват по окръзи (*санджак* или *лива*). Започват с думата “*тимар*” или “*зеамет*”, като под думата “*тимар*”, в която буквата “*мим*” е доста удължена, се поставя името на лицето, на което той е възложен. Изброяват се селата, които влизат в *тимара*, посочва се броят на домакин-

ствата и сумата на прихода, изразена в *акчета*. В края всички цифрови данни се сумират. Тези регистри биват “*иджмал*” (съкратени) и “*муфасал*” (подробни). Във втория вид регистри се дава най-подробно първоначалното разпределение на земята в Османската държава на ленни владения, като редовно са нанасяни покъсните промени.

б) “*Нюфус дефтерлери*” – регистри на населението. Това не са изобщо регистри на цялото население в Османската империя, каквито никога не са водени, а регистри на някои категории от населението, които подлежат на данъчно облагане или са натоварени със специални задължения. Между тях особено важни за нас са “*джизие*” регистрите – списъци на мъжкото немюсюлманско население, което плаща поголовен данък “*джизие*”; регистри на раята със специални задължения: *войнугани*, соколари и др. Те предоставят изключително богата информация за топоними (наименования на градове, села, *махали*, местности, в които са разположени т. нар. *бащини* на соколарите, например), имена на лица (соколари, *войнугани*).

2. “*Тахрир дефтерлери*” – описни регистри на данъците и други приходи. Тук се представят данни за приходите на държавата от селското стопанство. Те обхващат селяните данъкоплатци и приходоизточниците и дават сметка за получените данъци. Изготвят се във всяко провинциално управление в два екземпляра, като единият остава на място, а другият се изпраща в Централното финансово управление в Истанбул. В началото на всеки отделен том обикновено се вписва законът (*кануннаме*) по събиране на данъците в съответната провинция.

3. Сметководни и касови книги. Тук влизат:

а) “*Меваджиб дефтерлери*” – ведомости за заплати. Дават сведения за най-големите разходни пера в османската финансова система. Това са главно военни разходи – заплатите на различните родове и видове войска в пари. Те отразяват и другите парични възнаграждения от държавната хазна, включително и получаваните пенсии. Изготвяни са по гарнизони, разположени в големите и укрепени градове, във вид на отделни свитъци за всеки род войс-

ка. В тези свитъци на първо място са еничарите, следват другите поделения на султанската гвардия (*капъ кулу*), след които – различните спомагателни и обслужващи войската корпуси.

б) “*Мухасебе дефтерлери*” – касови или сметководни книги. Това са регистри, в които са осчетоводявани постъпленията и разходите на държавната каса в столицата и провинцията.

в) “*Варидат дефтерлери*” – приходни книги

г) “*Месариф дефтерлери*” – разходни книги

Втората група документи, на които ще обърнем внимание, са **единичните документи**, издавани както от централните органи на управление в лицето на султана, великия везир (министър председател) и другите министри, така и от висшите органи на управление в провинцията (валии) и по-нискостоящи чиновници (окръжни и околийски уптавители, кадии, кметове и старейшини). На последно място ще отбележим и личните документи, отправени до по-високопоставените лица. Всички тези документи предоставят богата информация, важна за изследвания в областта на ономастиката.

Важно е да се обърне внимание и на начина, по който са представяни имената на християните в двете групи документи. Една от често срещаните форми е на първо място да бъде отбелязано личното име, последвано от второ име, което предлага името на бащата. Например: Йован Петре, Димитри Устоян и др.

В много случаи бащиното име е предшествано от арабската дума *велед* (син), която се използва изключително при имената на християните: “*Йован, велед-и Петре*” (Йован, син на Петре). Думата *велед* се свързва с определението чрез т. нар. персийски *изафет*.

При християните се среща и друг начин на изразяване на родовата връзка, а именно чрез турската дума *оул* (*oğul*, син). Горният израз би приел формата “*Петре олу Йован*” (*Petre oğlu Yowan*).

Макар и по-рядко, но се срещат и примери, при които думата *син* е изразена чрез персийската дума *заде*. Така например, името на бащата на прочутия Осман Пазвантоглу (ум. 1807 г.) е предадено върху личния му печат под формата: “*Пасбан-заде Йомер*”

ага”. Арабската дума *ибн* (син), в турски вариант – *бин*, не се използва никога за имена на християни. За сметка на това, думата *бинт* (дъщеря) намира приложение при означаването на жени (вж по-долу в *таблица 1*).

Интересно е да отбележим също така използването на собственото име *Абдуллах* с варианти: *Абдулах* или *Абдалах* (от *Абд Аллах* – ‘раб на Аллах, раб на Господ’). Срещнато като собствено име след бащино християнско, свидетелства за първо поколение мюсюлманин. Например, “*Абдуллах бин* (или *велед-и*) *Петре*” (‘Абдуллах, син на Петре’). В много случаи, най-вече в списъци на предимно християнско население, вариант като “*Мустафа бин Абдуллах*” (‘Мустафа, син на Абдуллах’), говори, че Мустафа е второ поколение мюсюлманин. Срещат се и случаи, при които Мустафа може да бъде първо поколение мюсюлманин, ако вместо християнското име на баща му е означено името *Абдуллах*, в смисъл, че той вече се смята за син на Божи раб.

След Руско-турската война от 1877–1878 г. османското правителство предприема регистрация на населението. В Ориенталския отдел на НБКМ се срещат интересни за ономастиката документи, които се отнасят за лица, живеещи в тези части от българските земи, които остават в границите на Османската империя (Тракия и Македония). Те представляват удостоверения за самоличност или лични карти (паспорти) и се състоят само от един лист. На лицевата страна на документа, под формата на таблица, са отразени следните данни: име на лицето, месторождение, име на бащата и месторождение, име на майката (обикновено имената на жените са предадени в звателна форма; вж *таблица 1*) и месторождение, занаят, народност (винаги българска). В някои от този род документи вместо “народност” (*миллет*) е отбелязано “вероизповедание” (*мезхеб*). В тези случаи отговорът е отново “българско” или “ортодокс” (православен).

На гърба на тези документи е посочено кога лицето е задължено да представя този документ при поискване, както и наказанието, което ще му бъде наложено при отказ, съгласно конкретни членове и алинеи от османския наказателен закон.

Данните в тези удостоверения са извлечени от доста големи по формат описи на населението на конкретното селище, в които отделните лица са описани по махали и по къщи (домове).

Богата информация по ономастика ни поднасят и документите за владееене на имоти, т.нар. *илмухабери*, които се издават от местната власт до пристигането от столицата на официалния документ – *тапу сенеди* или *тапия*. Освен имената на собствениците и евентуално на техните родители, особено ценни са данните за местностите, в които се намира имотът. Доста често топонимите са от славянски произход и създават затруднения при разчитането им поради обстоятелството, че арабското писмо не е подходящо за българските думи.

Най-правилна форма на топоними, главно имена на села, откриваме при печатите на отделни села и махали в тях (вж примера в *таблица 2*). С въвеждането на *Танзиматските* реформи (1839–1878 г.) в управителните съвети (*меджлиси*) на дадено селище участват и представители на християнското и еврейското население. Установяваме техните имена в края на заключителните протоколи, подписани и подпечатани от всички членове на *меджлиса*. Трябва да отбележим и колективните изложения – оплаквания до султана, т. нар. *махзари*, които са подписвани и подпечатвани от цялото население на конкретното селище.

Наративните извори, предимно географските и историческите съчинения на арабските, персийските и османските автори, не са обект на настоящата работа, но заслужават също нашето внимание.

След като направихме преглед на видовете османски документи, които съдържат богата информация по ономастика, трябва да отбележа също така, че при разчитането, главно на селищни наименования, се допускат доста неточности от страна на самите османисти, което довежда до неправилно предаване на съответния топоним и впоследствие до погрешни идентификации и локализации. На това се натъкнах преди повече от 20 години, когато работех по редактирането на том “Население” на подготвяна в Ловеч “Ловешка енциклопедия” (която, за съжаление, така и не излезе

от печат). Ето защо, предлагам при разработването евентуално на един бъдещ проект по българска топонимия и ономастика да се вземат под внимание следните предварителни критерии, отразени в представените по-долу таблици.

ТАБЛИЦА 1 - ЛИЧНИ ИМЕНА

ИМЕ	Транслитерация	Транскрипц.	Година	Град, област	Вид на докум.	Сигнат.	Извор
Велика	Wlīqa	Welīqa	1885	Благоевград	Удостоверение за самоличност	НБКМ	Оригинал
Величко	Wlīcqō	Weličqō	1885	Благоевград	Удостоверение за самоличност	НБКМ	Оригинал
Йован, син на Трифон	Ywān weled-iTrifōn	Yowān weled-iTrifōn	1692–93	Плевен	Войнуг. регист.	НБКМ Д 390, л. 1b	Оригинал
Спасино, дъщеря на Величко	Ispāsno bint-i Wlīcqō	Ispāsinō bint-i Weličqō	1885	Благоевград	Удостоверение за самоличност	НБКМ	Оригинал

ТАБЛИЦА 2 – ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

ТОПОНИМ	Транслитерация	Транскрипция	Година	Град,	Вид на област	Сигн. докум.	Извор
Дебелец (Дебелцово)	Dblǵe	Debelǵe	1619	Велико Търново (общ. Севл.)	Джизие регистър	НБКМ ОАК 89/57	Оригина л и издание
"	"	"	1870	"	Войну- гански регистър	НБКМ ОАК 37/109	"
"	Dbālǵe	Debālǵe	1874	"	Шеха- детнаме (Удосто- верение)	НБКМ Ф. 183, а.е. 15, текст	"
"	Dblǵe	Debelǵe	1874	"	"	НБКМ Ф. 183, а.е. 15, печат	"
Дебелцово - вж. Дебелец Плевен	Bilwne	Bilewne	1692– 1693	Плевен	Войну- гански регистър	НБКМ Д 390	Оригина л

БЕЛЕЖКИ

¹ Думата *дефтер* е от гръцки произход, преминава в арабския език, а чрез персийския – в османотурския. В османските документи се използва и арабската форма за мн. число – *дефатир*, както и турската форма *дефтерлер*. Означава: ‘регистър; служебна книга (касова книга, инвентарна книга); дневник; списък, лист, сметка’.

² Думата *сиджил*, също е от гръцки произход, означава ‘регистър, дневник, съставян от кадийската канцелария’. Използва се и персийската дума *рузнаме* или *рузнамдже* в смисъл на дневник, в който ежедневно са отбелязвани приходите, разходите и някои специални събития.